

ՍԵՆ ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ

ՊԼԱՏՈՆԻ ԵՐԿԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՃԱՄԱՆԱԿԸ

Հին Հայաստանի տեսական մտքի, հատկապես փիլիսոփայության և աստվածաբանության կազմավորման գործում թարգմանական երկերը խաղացել են շափազանց բեղմնավոր ու գրական դեր: Հայ դպրության վաղ շրջանում (V—VI դդ.) նրանք կոչված էին հնարավորին շափ սեղմ ժամկետում մեղմելու ազգային գիր ու գրականություն ձևեր բերած, բայց շատ ծանր քաղաքական կացության մեջ գտնվող երկրի հոգևոր բազմը և ինքնուրույն երկերի հետ միասին ըստ կարելիության բավարարելու նրա գաղափարական պահանջմունքները: Վաղ-Ֆեոդալական Հայաստանի փիլիսոփայական և աստվածաբանական մի շարք հոսանքներ իրենց կազմավորման ընթացքում ուղղակի սնվել են այդ թարգմանական աղբյուրներից (Աստվածաշունչ, Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Արիստոտել, Պորփյուր, Տիմոթեոս Կուզ և այլն): Այդպիսիք են հայ փիլիսոփայության ամենավաղ ուղղություններից՝ շատազովությունը և նոր-պլատոնականությունը, կրոնա-գավանաբանական հոսանքներից՝ միաբնակության գաղափարախոսությունը և այլն:

Այդ իսկ տեսակետից թարգմանական հուշարձանների ժամանակի ճշգրտման հարցը կարևոր նշանկություն ունի հայ հին գրականության և գիտության զարգացման պատմության համար: Բայց և միաժամանակ այդ կարևոր հարցը պատկանում է հայ մատենագրության նաև ամենադժվարին և կնճռոտ խնդիրների թվին: Ծճգրիտ տվյալների, ուղղակի ցուցումների բացակայությունը հարկադրում է հետազոտողին դիմելու այդ հուշարձանների բանասիրական քննությանը, նրանց լեզվա-ոճական, տերմինաբանական ընդհանրությունների և տարբերությունների հետազոտմանը, ինչպես և որոնելու նրանց հետքերը և գաղափարական ազդեցությունը ժամանակագրական առումով ավելի հայտնի ու վստահելի հայկական աղբյուրներում և թարգմանական երկերում: Այդ ճանապարհով է ընթացել վաստակաշատ գիտնականներ Գ. Տեր-Մկրտչյանի, Ն. Ադոնցի և Հ. Մանանդյանի աշխատանքը, որոնք երկար պրոպագանդային հետազոտության որոշ պարզություն մտցնել թարգմանական գործում հսկայական երախտիք ունեցող հունարան դպրոցի առաջացման և հետագա գործունեության մատախլապատ խնդրում:

Այժմ մեր նպատակից դուրս է անդրադառնալ այն վեճերին, որ ծագեցին նրանց միջև, իսկ այնուհետև նրանց հարած կողմնակիցների միջավայրում: Դա արդեն հիմնականում մի մասնավոր հարցի շուրջ պատվող՝ հունարան դպրոցի 460-ական (Գ. Տեր-Մկրտչյան, Մ. Աբեղյան), թե VI դարի 10-ական (Հ. Մանանդյան) թվականներին սկզբնավորվելու խնդիրն է, որն անշուշտ

կարևոր նշանակություն ունի հայոց գրականության ու գիտական մտքի ժամանակագրությունը ճշտորոշելու համար, բայց երկրորդական է հունարան դպրոցի երկերի խմբավորման, տարրեր գաղափարական հոսանքների վրա նրանց ազդեցության, փիլիսոփայական ուղղությունների հաջորդականության խնդիրը լուսարանելու տեսակետից:

Քեմայից շնորհիվ համար նշենք միայն, որ եթե Հ. Մանանդյանի հունարան թարգմանությունների խմբավորումը (քսա լեզվա-սճական և տերմինաբանական հատկանիշների) ոչ մի էական առարկություն չի վերցնում, ապա հունարան դպրոցի նրա առաջարկած ժամանակագրական շրջանակները խիստ վիճելի են, վերանայման ու ճշգրտման կարոտ: Այդ մենք անում ենք հրեթացս հոգվածի շարագրության, որպես հիմք ընդունելով Գ. Տեր-Մկրտչանի առաջարկած հիշտ ժամանակագրական եզրը: Սակայն շնորհակց:

Մեր նպատակն է պարզել մի խումբ հին թարգմանությունների տեղը և կատարման ժամանակը, ինչպես և նրանց կապը հայերեն այլ հնագույն թարգմանությունների և ինքնուրույն երկերի հետ, մի հարց, որն իր բավարար լուծումը չի ստացել, շնայած մի շարք բանասերների ջանքերին: Խոսքը վերաբերում է Պլատոնի երկերի թարգմանությանը:

Ինչպես հայտնի է, անցյալ դարի 30-ական թվականներին, երբ մամուլի տակ էր «Նոր հայկազյան բառգիրքի» առաջին հատորը, Հնդկաստանից վենետիկ բերված ձեռագրերի մեջ գտնվեց Պլատոնի հինգ տրամախոսությունների հին հայերեն թարգմանությունը:

Գիտական աշխարհի համար, Եվսերիոս Կեսարացու և Փիլոն Երրայեցու երկերի հայերեն հին թարգմանությունների հայտնագործումից հետո, դա երրորդ շրջանցիկ նորությունն էր: Այդ եզակի ձեռագիրը, որն այժմ էլ վենետիկի Մխիթարյան միաբանության սեփականությունն է, պարունակում է Պլատոնի հետևյալ երկերը.

- ա) Առ Տիմէոս՝ սակս բնութեան (Τὰ τοῦ Τιμαίου ἢ περὶ φύσεως).
- բ) Սոկրատայ պատասխանի ('Απολογία Σωκράτους).
- գ) Եվեթիփոն կամ յաղագս սրբոյ (Τὰ τοῦ Εὐεθέφρονος ἢ περὶ βίου).
- դ) Օրէնք կամ Օրէնագրութիւն (Νόμοι), 12 գիրք.
- ե) Մինովս կամ յաղագս օրինի (Μένος ἢ περὶ νόμου):

Արտացոլելով հրեթացս տպագրության այդ նորահայտ թարգմանությունների բառապաշարը իրենց բառարանի երկու հատորներում էլ, հին հայերենի հմուտ գիտական Մ. Ավգերյանը, Խ. Սյուրմելյանը և Գ. Ավետիքյանը Պլատոնի երկերի թարգմանության մասին առաջարկում գրեցին հետևյալը. «Թարգմանութիւն հին՝ պահմամբ հելլենարանութեան ... Յուցանէ Գրիգոր Մազիստրոս՝ թէ և ինքն աշխատասիրեալ իցէ ի թարգմանութիւն Տիմէի ևն, բայց թարգմանութիւն օրինակիս մերոյ երևի և ևս հնագոյն»¹: Այսինքն, երից վարդապետաց զնահատմամբ, Պլատոնի երկերի առկա թարգմանությունն «ավելի հին է», քան Գր. Մազիստրոսի ժամանակաշրջանը:

Այս առաջին ճշտորոշումը կարևոր էր այն առումով, որ գետեղում էր Պլատոնի երկերի թարգմանությունը XI դարից առաջ և պետք է կողմնորոշեր հետագա ուսումնասիրողներին թարգմանության ժամանակաշրջանն ավելի

¹ Նոր բառգիրք հայկազան լեզուի, հատ. Ա, վենետիկ, 1836, էջ 18:

Նշգրտելու հարցում: Սակայն արդեն Պլատոնի հայերեն բնագրերի հրատարակիչ, նույն Մխիթարյան միաբանության անդամ հայր Արսեն Սուբրյանը շեղվեց այդ ճանապարհից, լույս ընծայելով երեք տրամախոսությունները (Եվթիֆոսոսը, Սոկրատի պատասխանը և Տիմեոսը)² որպես Գր. Մագիստրոսի թարգմանություններ, նշելով իր առաջարկում, որ «չետինս այս, Մագիստրոս ասեմ, ձեռն արկ թարգմանել զՊլատոնի գործս՝ իւրով ընդել մառախլապատ և հելլենարս: Իսթնութեամբ»³: Մյուս երկու տրամախոսությունները (Օրենքներն ու Մինոսը)⁴ հրատարակվեցին քիչ հետո Գ. Զարպհանալյանի ջանքերով:

Գ. Զարպհանալյանը չբաժանեց Ա. Սուբրյանի կարծիքը: Նշելով որոշ բանասերների ենթադրությունը, թե Պլատոնի երկերը թարգմանված պետք է լինեն Մագիստրոսից առաջ և որ նրանք Դավիթ Անհաղթին են վերագրում այն, Գ. Զարպհանալյանն առարկում է. «Մեր ձեռքն հասածներուն մէջ ոճոյ և թարգմանութեան միակերպութիւն չտեսնելով, հաւանական կերևնայ, որ մի և նոյն գրչին արգիւնք չըլլան. բայց ճիշտ ժամանակն որոշել, ևս առաւել թարգմանողը, զժուարին կերևնայ»⁵:

Պլատոնի հայերեն թարգմանության հարցով զբաղվել է նաև անվանի հայագետ Յրեղերիկ Կոնիրեբը: Նա հակվում է դեպի Գր. Մագիստրոսի թեկնածությունը, սակայն նահանջի համար մի փոքր ելք է թողնում, ասելով, որ «այդ թարգմանությունը, ըստ երևույթին, կատարված է VII դարից ոչ վաղ և XI դարից ոչ ուշ, բայց, անկասկած, ավելի վերաբերում է այդ վերջին ժամանակաշրջանին»⁶:

Կա և մի այլ կարծիք, որն արտահայտել է վաստակաշատ բանասեր Հ. Տաշյանը: Իր գրախոսականներից մեկում նա խոսում է այն մասին, որ Գր. Մագիստրոսի նամակը շունի մութ տեղեր: Այն պետք է հասկանալ այսպես. Մագիստրոսը թարգմանել է «Տիմեոսն» ու «Փեդոնը», իսկ մնացած բոլոր տրամախոսությունների թարգմանությունը կատարվել է Մագիստրոսից առաջ⁷: Սակայն Հ. Տաշյանը չի հիմնավորում իր պնդումը, և այդ պատճառով էլ սպարզ չէ, թե մինչև Մագիստրոսը եղած որ շրջանին է վերագրում նա մնացած երկերի թարգմանությունը: Բացի այդ, անհասկանալի է մնում, թե ինչպես կարող էր առաջանալ ոճական և տերմինարանական այն ակնհայտ ընդհանրությունը, որ կա Մագիստրոսին վերագրվող «Տիմեոսի» թարգմանության և նրան անհայտ մնացած մյուս շորս տրամախոսությունների միջև:

Բայց ի՞նչ է ասել Գր. Մագիստրոսը Պլատոնի երկերի թարգմանության մասին, որ այդքան գայթակղել է որոշ բանասերների: Մարգիս վարդապետին ուղղված հայտնի նամակում, խոսելով իր գրական զբաղմունքների մասին, նա

² Պլատոնի իմաստասիրի տրամախոսութիւնք. Եվթիֆոսոս, Պաշտպանութիւն Սոկրատայ և Տիմեոս, հրատ.՝ Հ. Արս. Սուբրեան, Վենետիկ, 1877:

³ Անդ, էջ 10:

⁴ Պլատոնի տրամախոսութիւնք. Յաղագս օրինաց և Մինովս, Վենետիկ, 1890:

⁵ Գ. Զարպհանալյան, Մատենադարան հայկական թարգմանությանց նախնայց, Վենետիկ, 1889, էջ 660:

⁶ F. C. Conybeare, On the Ancient Armenian Versions of Plato, „American Journal of Philology“, vol. XII, № 2, էջ 193—210, Տե՛ս նաև Հ. Տաշյանի գրախոսականը՝ «Հանդես ամսօրյա», 1892, էջ 33—37:

⁷ Տե՛ս Հ. Յ. Տ., Փիլոնի և Պլատոնի գործոց հայերեն թարգմանությունը, «Հանդես ամսօրյա» 1890, էջ 160:

ի միջի աչոց ասում է. «ոչ եմք երբէք դադարեալ ի թարգմանութենէ ևս. բազում մատեանս, զորս ոչ եմք գտեալ ի մեր լեզուս՝ զերկուս մատեանս Պլատոնի, զՏիմէոսի տրամաբանութեանն և զՓեդովնի, յորս բոլոր Հառսն նախագիտականին այն պարփակեալ կայ, և զայլս բազումս յիմաստասիրացն: ...բայց և զԵրկրաչափականն զԵւկլիդոսին սկսայ թարգմանել. և եթէ տակաւին կամեսցի տէր երկարանալ մեզ ի կենցաղումս, բազում հոգս յանձին կալեալ զմնացեալսն բոլոր Յունաց և Ասորոց թարգմանել ոչ դանդաղեցայց»⁸:

Գր. Մագիստրոսի հայտնած այս տեղեկության համաձայն հնարավոր է եզրակացնել միայն, որ նա սկսել էր թարգմանել «Տիմեոսը» և «Փեդոնը», սակայն պարզ չէ, հաշոզվե՞ց արդյոք նրան, այդ բազմազրազ պետական և ռազմական գործչին, իրականացնել իր մտադրությունը, թե ոչ: Բացի այդ, եթե նույնիսկ ընդունենք, որ նրան այդ հաշոզվել է, ապա հարց է ծագում. պահպանվե՞լ է արդյոք այդ թարգմանությունը, և մեզ հասած «Տիմեոսի» հայերեն բնագիրը նրա՞նն է, թե ավելի հին, հունարան թարգմանիչների գրչին է պատկանում: Ինչ վերաբերում է «Փեդոնի» թարգմանությանը, որի մասին նույնպես խոսում է Մագիստրոսը, ապա այն առհասարակ չի հասել մեզ և նրա գոյության մասին ոչ մի տվյալ չկա: Բացի այդ, ե՞րբ և ո՞ւմ կողմից է կատարված «Եվթիֆոնի», «Սոկրատի պաշտպանության», «Մինոսի» և «Օրենքների» թարգմանությունը, որոնց մասին Մագիստրոսը ոչինչ չի հայտնում:

Ինչպես տեսնում ենք, Մագիստրոսի նամակի և Պլատոնի երկերի թարգմանության առթիվ ծագում են մի շարք հարցեր: Որոշ հետազոտողներ շրջանցում են դրանք և Մագիստրոսի նամակի հիման վրա նրան են վերագրում բոլոր պլատոնյան տրամախոսությունների թարգմանությունը: Ըստ երևույթին, նույն այդ պատճառարանությամբ, Հ. Մանանդյանը իր «Հունարան դպրոցը» հմտալից աշխատությունը գրելիս բաժանում էր նույն կարծիքը և լիովին անտեսել էր Պլատոնի երկերի թարգմանությունները: Ամբողջովին շրջանցված է Պլատոնը նաև Ն. Ակինյանի ուսումնասիրություններում:

Սակայն այդ բարդ հարցը չի կարող լուծվել Գր. Մագիստրոսի նամակի հիման վրա այն պարզ պատճառով, որ նույնիսկ եթե Մագիստրոսին հաշոզվել է ավարտել «Փեդոնի» և «Տիմեոսի» թարգմանությունը, Պլատոնի երկերի մեզ հասած հայերեն բնագրերը, այդ թվում նաև «Տիմեոսը», չեն կարող վերագրվել Մագիստրոսին ինչպես նրանց արխայիկ հունարան բառապաշարի, այնպես և այդ թարգմանությունների ակնհայտ հետքերի պատճառով, որոնք կան VI—VII դարերի հայ գիտա-փիլիսոփայական գրականության մեջ:

Հունարան դպրոցի գործիչներն, ինչպես հայտնի է, իրենց կրթությունը ստանում էին նոր-պլատոնականության խոշորագույն կենտրոններում՝ Ալեքսանդրիայում, Աթենքում, Կոստանդնուպոլսում: Նրանց ջանքերով նոր-պլատոնականությունը V—VI դարերում լայնորեն տարածվեց Հայաստանում և ետ մղեց քրիստոնեական ջատագովությունը որպես առանձին փիլիսոփայական ուղղություն: Հարց է ծագում. կարո՞ղ էին արդյոք հայ նոր-պլատոնական թարգմանիչները բավարարվել միայն Արիստոտելով և նրան մեկնող Պորփյուրով: Պատմականորեն և տրամաբանորեն մոտենալով այս հարցին, կարելի է եզրակացնել, որ հունարան դպրոցի ուշագրությունից ոչ միայն չէր կարող վրի-

⁸ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, ի լույս ընծայեց Կ. Կոստանյանց, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 66:

պած լինել նոր-սլլատոնականների համար այնքան պաշտելի Պլատոնը, այլ՝ անվարան կարելի է պնդել, որ նրա փիլիսոփայությունը, նրա գրական ժառանգությունը նաև հայ նոր-սլլատոնականների համար պետք է լիներ ուսումնասիրման հիմնական նպատակ: Արիստոտելն, իհարկե, մեծ տեղ էր գրավում նոր-սլլատոնականության ուսմունքի մեջ. նրա տրամաբանությունն ու իմացաբանությունը զգալի ազդեցություն էին ունեցել այդ էկլեկտիկ ուղղության կազմավորման վրա: Բայց նոր-սլլատոնականները հարմարեցնում ու ենթարկում էին Արիստոտելի ուսմունքը Պլատոնի գաղափարական հիմնական գրույթներին, ամեն կերպ ձգտում հաշտեցնել նրանց իրարամերձ տեսակետները հօգուտ Պլատոնի: Չնայած բոլոր՝ Արիստոտելի հասցեին ասված մեծարանքի խոսքերին, նրանց իսկական վերաբերմունքը այն էր, որ Արիստոտելը լրացնում է Պլատոնին, որ նա ամենաշնորհալի սլլատոնականն է: Այդ վերաբերմունքը շատ ցայտուն արտահայտել է Գավիթ Անհազթը իր «Ստորոգությունց մեկնություն» մեջ, ասելով, որ փիլիսոփան, այսինքն նոր-սլլատոնական փիլիսոփան պարտավոր է «զամենայն զՊլատոնականսն գիտել, որպէս զի զՊլատոն ձայնակից իւր արասցէ եւ զԱրիստոտէլականսն Պլատոնականաց ներածութիւն արասցէ»⁹:

Իրենց առաջնորդի այդ ցուցումով ու ծրագրային գրույթով էլ պետք է դեկավարվեին հայ նոր-սլլատոնական թարգմանիչները: Պլատոնի երկերը նրանց համար այն հիմնարարն էր, որի վրա հենվում էր նոր-սլլատոնական փիլիսոփայության առանցքը: Արիստոտելի երկերը գիտվում էին որպես Պլատոնի ժառանգության ներածություն, բայց այնպիսի Արիստոտելի, որի ուսմունքն արդեն վերամշակված էր նոր-սլլատոնականության ոգով: Նման երկերի թվին է պատկանում նոր-սլլատոնական Պորփյուրի հայտնի «ներածությունը»: Նրա երկի թարգմանությունից առաջ հայ հունարանները արդեն իրազործել էին մի այլ սլլատոնական փիլիսոփայի՝ Փիլոն Ալեքսանդրացու երկերի թարգմանությունը և բավականաչափ նախապատրաստված էին իր իսկ Պլատոնի տրամախոսությունների թարգմանությունն ի կատար ածելու: Այդ է հուշում հայ սլլատոնականների, հունարան գպրոցի գաղափարական զարգացման և գրական-թարգմանչական գործունեության ներքին տրամաբանությունը:

Այժմ անդրադառնանք այն պատմա-բանասիրական փաստերին ու ասպացույցներին, որոնք հաստատում են այդ տրամաբանական գատողությունները և ճշտում Պլատոնի երկերի հայերեն թարգմանության ժամանակը: Անհրաժեշտ ենք համարում նշելու, որ մեզնից առաջ այդ հարցով զբաղվել է Լ. Խաչիկչանը: Նրա գործը, ցավոք սրտի, մնացել է անտիպ, բայց մենք հեղինակի թույլտրվությամբ ծանոթացել ենք նրա ձեռագրին և մինչև մեր փաստերի շարադրմանն անցնելը կցանկանայինք անդրադառնալ նրա՝ որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնող փաստարկներին ու եզրակացություններին:

Շուրջ կեսդարյա լուսությունից հետո, երբ Պլատոնի երկերի թարգմանու-

⁹ «Մեկնություն Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի» ընծայեալ էլիասի իմաստասիրի, ի լոյս էած Յ. Մանանդեան, Ս. Պետերբուրգ, 1911, էջ 29:

Ինչպես ցույց ենք տվել արդեն, այդ երկը պատկանում է Գավիթ Անհազթին և ոչ էլիասին: Տե՛ս մեր «Գավիթ Անհազթ. Մեկնություն ի վերլուծականն Արիստոտէլի» հրատարակության առաջարանը, Երևան, 1967, ինչպես և «Գավիթ Անհազթի ժառանգությունը նոր լուսարանությամբ» հոդվածը, «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 9, Երևան, 1969:

թյան հարցը համարվում էր լուծված հօգուտ Գր. Մազիստրոսի, և Խաչիկյանը 1945 թ. իր «Եղիշեի «Արարածոց մեկնություն» աշխատությունը» խորագիրը կրող թեկնածուական դիսերտացիայում նորից բարձրացրեց այն: Նախորդ բանասերների հետ համեմատած նա ամենից շատ մոտեցավ ճշմարտությանը, աշխատեց ապացուցել, որ Պլատոնի երկերը թարգմանված պետք է լինեն հունարան գայրոցի գործիչների կողմից: Պաշտպանելով «Նոր հայկազյան բառարանի» հեղինակների նախնական կարծիքը, և Խաչիկյանը եզրակացնում է, որ «այդ թարգմանությունների լեզուն, ոչ մի ազգակցություն ցույց չտալով Մազիստրոսի լեզվին, թե՛ բառապաշարով և թե՛ շարահյուսությամբ առնչվում է հունարան գայրոցի հնագույն արտադրանքներին»¹⁰:

Ըստ և. Խաչիկյանի, Եղիշեն օգտվել է «Տիմեոսի» հայերեն թարգմանությունից: Ի ապացույց այդ եզրակացության նա բերում է մի նախադասություն Եղիշեի «Արարածոց մեկնությունից» և Պլատոնի «Տիմեոսից»: Սակայն համեմատվող երկու հատվածները, ըստ բովանդակության ունենալով մոտավոր նմանություն, շարահյուսությամբ ակնհայտորեն տարբեր են.

Տիմեոս

«Եւ առանց հրոյ ոչ երբէք լինիցի ինչ երևելի, եւ ոչ շաւշափելի՝ առանց հաստատոսոյ ուրուք, եւ հաստատուն՝ առանց երկրի՝ ոչ»: էջ 94:

Արարածոց մեկնություն

«Ձի առանց հողոյ ոչ լինի թանկութիւն շաւշափելի, եւ առանց ջրոյ կալումն եւ ըմբոնումն, եւ ոչ առանց սողոյ՝ շարժութիւն, եւ առանց հրոյ՝ երևումն»: Ա, էջ 6ա11:

Ինչպես տեսնում ենք, բառացի համընկնումների մասին խոսել անհնար է. Եղիշեի մոտ տարրերի դասավորությունն ավանդական է՝ հող, ջուր, օդ, հուր, մինչդեռ Պլատոնը նախ խոսում է հրո մասին, ջուրն ու օդը այստեղ առհասարակ բացակայում են, իսկ վերջում դրվում է երկիրը (հողը): Այս տարբերությունները տեքստարանական առումով խոսում են Եղիշեի «Տիմեոսի» հայերեն թարգմանության օգտագործման դեմ: Թեև ինքը՝ և. Խաչիկյանը նկատում է, որ «Եղիշեի կապը Պլատոնի երկերի հայկական թարգմանություններից պնդելու համար այս վկայությունը, անշուշտ, անբավարար է»¹², այնուամենայնիվ, նա եզրակացնում է. «Պլատոնի երկերը (գոնե անվիճելիորեն Տիմեոսի տրամախոսությունը) հայերեն թարգմանված պետք է լինեն ոչ ուշ, քան 484 թիվը»¹³, որովհետև այն համարվում է Եղիշեի մահվան թվական: Այսպիսով, ստացվում է, որ Պլատոնի երկերի թարգմանությունները կատարվել են հունարան գայրոցի գործունեության առաջին, հնագույն շրջանում և խմբակից են Դիոնիսիոս Թրակացու, Աֆթոնիոսի և Փիլոն Երբայեցու երկերի թարգմանություններին:

Մի բանում և. Խաչիկյանն իրավացի է. Պլատոնի երկերի հայերեն թարգմանությունը իրոք կատարված է հունարան ոճով, թեև նա չի անդրադարձել բառապաշարի ու ոճի քննությանը: Իրոք, այդ թարգմանություններն իրենց լեզվա-ոճական առանձնահատկություններով և տերմինարանությամբ շեն կարող վերագրվել Գր. Մազիստրոսին և պետք է իրենց տեղը գրավեն հունա-

¹⁰ և. Խաչիկյան, Եղիշեի «Արարածոց մեկնություն» աշխատությունը (թեկնածուական դիսերտացիա), Երևան, 1945, էջ 147 (անտիպ):

¹¹ Անդ, էջ 125 (ընդգծումները մերն են.—Ս. Ա.):

¹² Անդ, էջ 126:

¹³ Անդ, էջ 148:

քան դպրոցի արտադրանքների շարքում: Բայց այդ դպրոցն ունեցել է երկար կյանք և զարգացման մի քանի շրջաններ: Արդ, ո՞ր խմբին կամ ո՞ր շրջանին են պատկանում մեզ հետաքրքրող թարգմանությունները:

Պլատոնի երկերի հայերեն թարգմանության ժամանակը հնարավոր է դասնում ճշտությամբ որոշել նախ և առաջ նույն այդ թարգմանություններում առկա լեզվա-ոճական և տերմինաբանական տվյալներով: Այդ տվյալներն անառարկելիորեն վկայում են, որ Պլատոնի երկերի հայերեն թարգմանությունները շպետք է կապել նաև Եղիշեի գործունեության հետ, որովհետև նրանք չեն պատկանում հունարան դպրոցի գործունեության ոչ 1-ին, ոչ էլ նույնիսկ 2-րդ շրջանին, այսինքն երևան են գալիս 484 թվականից տասնամյակներ հետո:

Այստեղ նախ և առաջ անհրաժեշտ է նշել Պլատոնի թարգմանություններում հանդիպող այն տերմինները, որոնք լայն շրջանառության մեջ մտան 3-րդ շրջանում: Դրանք են մակացուրիւն, մակացելի, տարբեր, տարբերութիւն, ներհակ, ներհակութիւն եղբերը, որոնք ստեղծվեցին միայն 2-րդ շրջանում (Արիստոտելի և Պորփյուրի երկերի թարգմանության ընթացքում), բայց մեծ տարածում գտան 3-րդ շրջանում (Դավիթ Անհաղթ և այլք)¹⁴: Ակադ. Հ. Մանանդյանը միանգամայն համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ այդ երեք տերմինները (մակացութիւն, ներհակ, տարբերութիւն) հունարան թարգմանությունների 2-րդ և 3-րդ շերտերի ամենաբնորոշ ցուցանիշներն են¹⁵:

Եվ ահա Պլատոնի երկերի բառապաշարի մեր քննությունը ցույց տվեց, որ այդ տերմիններն ամենալայն կիրառությունն են գտել այստեղ, երբեմն մեկ էջում հանդիպելով մի քանի անգամ:

1. Ներհակ (ἐνάγκη), ներհակութիւն (ἐναγκητότης), նաև ներհական, ներհակապէս, ներհակաբար, ներհակագոյն—Եւթ. 12, 17, 20, 26, 28, 32: Տիմէոս 102, 103, 114, 119, 125, 137, 143 ևն: Սոկրատայ պատասխ. 49, 52, 60, 71: Յաղագս օրինաց 33, 41, 47, 48, 54, 58, 68, 91, 97, 110, 125, 126, 138, 153, 154, 164, 175, 271 ևն:

2. Տարբեր (διάφορος), տարբերութիւն (διαφορά), տարբերւմ (διαφέρω)—Եւթ. 20, 21, 22: Տիմ. 84, 85, 136: Յաղագս օրինաց 32, 90, 126, 156, 168, 216, 318 ևն: Մինովս 463:

3. Մակացու (επιστήμων), մակացութիւն (επιστημής), մակացելի (επιστητός), նաև մակացող, մակացողութիւն—Եւթ. 30, 33: Սոկր. պատ. 40, 41: Տիմէոս 100, 114, 143: Յաղ. օր. 95, 188, 259, ևն: Մինովս 464, 468, 469, 470:

Այստեղ կիրառություն է գտել նաև 2-րդ շրջանում ստեղծված հակակայիլ (αντιχεισθαι), հակակայութիւն (αντιστασις) տերմինը՝ Սոկր. պատ. 59, 71: Տիմէոս 118, 136: Յաղ. օր. 34, 217, 321:

Այս տերմինների առկայությունը խոսում է այն մասին, որ Պլատոնի երկերը շէին կարող թարգմանված լինել 1-ին շրջանում, նրանք այդ ժամանակ դեռ չկային հայերենի բառապաշարում: Սակայն այդ թարգմանությունները չեն

¹⁴ Հունարան թարգմանությունների 3-րդ խմբի լեզվա-ոճական առանձնահատկությունների մասին տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928, էջ 144—146, 151—155, 194—195:

¹⁵ Անդ, էջ 114, 115, 133—134, 195:

մտնում նաև 2-րդ շրջանի արտադրանքների թվի մեջ, որովհետև նշված բնորոշ տերմինների հետ մեկտեղ Պլատոնի տրամախոսություններում երևան են գալիս նաև այնպիսի նոր տերմիններ, որոնք ստեղծվեցին միայն 3-րդ շրջանում, մի հանգամանք, որը մերձեցնում է Պլատոնի երկերի թարգմանությունները Դավթի Անհաղթի խմբին և նույն ժամանակ անշատում Արիստոտելի, Պորփյուրի և Անանունի («Յամբլիբոսի») թարգմանություններից, այսինքն 2-րդ խմբից: Ինչպես ցույց է տվել Հ. Մանանդյանը¹⁶, 3-րդ խմբի համար այդպիսի բնորոշ տերմիններից են՝ շարամեծիլ, շարամեծուրիւն, ընդհանուր, ընդհանրական, եռոտնիք են:

Եթե 1-ին խմբի թարգմանություններում συνάπτω հունարեն բայը թարգմանվում էր բաղմատ, իսկ 2-րդ խմբի՝ շարամատիւմ, ապա 3-րդ խմբում այն ամենուրեք թարգմանվում է շարամեծիւմ: Այդ առանձնահատկությունը, պարզրվում է, իր արտահայտությունն է գտել նաև Պլատոնի երկերում.

Շարամեծիւմ (συνάπτω), շարամեծուրիւն (συνάφεια), շարամեծական (συναπτικός) — Տիմ. 97, 99, 101, 158: Յաղ. օր. 69, 187, 204, 257, 290 են:

Առկա են 3-րդ խմբի համար բնորոշ նաև հետևյալ եզրերը.

Ընդհանուր (καθολικός), նաև ընդհանրական, ընդհանրապէս — Մինուլս 467: Տիմէոս 105:

Եռոտնիք (τριπλούς), եռոտանի — Յաղ. օր. 137:

Հանդես են գալիս և լայնորեն կիրառվում 3-րդ շրջանին հատուկ և այսպիսի նոր տերմիններ՝

Վերաշնչուրիւն (ἀναπνοή) — Տիմ. 156, 157, 158, 163, 165 են:

Բացարձակուրիւն (αποικία) — Յաղ. օր. 114, 158, 178, 180:

Գովասանուրիւն (ἐπαίνος) — Մինուլս 473, 474: Յաղ. օր. 48, 54, 133, 146, 272, 273, 274:

Հաւանականուրիւն (πειθώ) նաև հաւանականագոյն — Յաղ. օր. 139, 321, 349: Տիմ. 121: Մին. 472:

Քննությունը ցույց տվեց նաև, որ միայն Պլատոնի և Դավթի երկերում է հանդիպում էմբռանելն (զէմեռանելն) խիստ արհեստական բայաձևը (տե՛ս «Սոկր. պատասխ.» էջ 71. Դավթի «Սահմ. իմաստասիրութեան»¹⁷, էջ 66): Այս արհեստական հազվագյուտ բառը համապատասխանում է հունարեն τεδνάναί (Infin. perf.)¹⁸ բայաձևին: Կարելի է ենթադրել, որ հայերենի համար այդ՝ ոչ մի ուրիշ տեղ չհանդիպող արհեստական էմբռանել ձևը Դավթի աշխատության թարգմանչի կողմից գործածվել է Պլատոնի երկի թարգմանության օրինակով. այն կիրառվել է Դավթի երկի այնպիսի մի հատվածում, որը վերարերում է հենց Պլատոնի հայացքների շարադրմանը:

Այն, որ Պլատոնի երկերի թարգմանությունները, պատկանելով 3-րդ խմբին, նախորդում են Դավթի աշխատություններին, երևում է նաև մի այլ բնորոշ փաստից: Պլատոնի թարգմանություններում հանդիպում է սեռական հոլովի հունարան արխայիկ -ր վերջավորությունն ունեցող ձևը, որը ստեղծվել և կիրառվել է 2-րդ խմբի թարգմանություններում, մասնավորապես Պորփյուրի

¹⁶ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 151, 160—161:

¹⁷ Դուրիք Անյաղր, Սահմանք իմաստասիրութեան. հրատ.՝ Ս. Արևշատյան, Երևան, 1960:

¹⁸ Տե՛ս A. Busse, Davidis Prolegomena, Berolini, 1904, էջ 29, և Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 146:

«Ներածութեան» մեջ¹⁹։ Այդ նույն ձևը կիրառված է Պլատոնի երկերում. օրինակ՝ Նյոյր — Մինոս 473.

Սակայն այս փաստը իրավունք չի տալիս Պլատոնի երկերը խմբակից համարելու 2-րդ շրջանին, այլ միայն վկայում է, որ Պլատոնի թարգմանությունները իրենց ոճի և տերմինաբանության վճռական հատկանիշներով խմբակից լինելով 3-րդ շրջանի երկերին, այդ խմբում հանդես են գալիս որպես ամենավաղ թարգմանությունների մի առանձին շերտ և այդ իսկ պատճառով ավելի մոտ են 2-րդ խմբի թարգմանություններին, քան Դավթի երկերը։ Դավթի աշխատություններում այդ ձևը հանդիպում է միայն Պորփյուրի «Ներածությունից» քաղված մեջբերումների մեջ և ինքնուրույն արդեն չի գործածվում։ Իսկ հետագայում հունարան թարգմանություններում այն լիովին դուրս է մղվում շրջանառությունից, որպես հայերենի համար շփաղանց արհեստական մի խորթություն։

Ուշագրավ է նաև մի այլ կարևոր փաստ, որը վկայում է Դավթի երկերի թարգմանչի ծանոթությունը Պլատոնի տրամախոսությունների թարգմանությանը։ Այսպես, օրինակ, Դավթի «Սահմանք իմաստասիրութեան» երկում հանդիպում ենք երկու հատվածի, որոնք գրեթե բառացի համընկնում են «Տիմոսի» թարգմանության համապատասխան տեղերին։

Տիմոս

Սահմանք իմաստասիրութեան

Մտնկանացու ևս այլ երիս սեոք անեղ են,
և սոցա ոչ եղելոց՝ երկինքն անկատար իցէ։
(էջ 107)։

Ուստի և մեք բարերախտեցար զսեռ իմաստասիրութեան, որոյ մեծագոյն բարի ոչ եկն երբևք և ոչ եկեսցէ մտնկանացու ազգիս պարզեալ յաստուածոցն։ (էջ 115)։

Այլ ևս երեք մեզ մտնկանացուք անեղանելիք, որոց ոչ եղելոց՝ երկին անկատար։
(էջ 4)։

Հաւազոյն ամենայն արհեստից և մակացութեանց է իմաստասիրութիւն, որպես և Պլատոն... յայտ առնէ ասելով, եթէ այսպիսի ինչ... ոչ եկն երբևք առ ի մարդիկ և ոչ եկեսցէ երբևք պարզեալ առ ի յաստուածոյ։ (էջ 110)

Ինչպես տեսնում ենք, բացի բերված տերմինաբանական փաստարկումներից, Պլատոնի և Դավթի երկերում մատնանշված համընկնումները խոսում են հօգուտ այն բանի, որ Դավթի թարգմանիչը ծանոթ է եղել Պլատոնի հայերեն բնագրին և համապատասխան հատվածները թարգմանելիս գրեթե բառացի զետեղել է Դավթի շարադրանքի անհրաժեշտ տեղերում։

Այսպիսով, պարզվում է, որ Պլատոնի երկերը թարգմանվել են հունարան գաղղոցի գործունեության 3-րդ շրջանում, մոտավորապես VI դարի կեսերին կամ մի քիչ ավելի վաղ։ Նրանք խմբակից են Դավթի Անհաղթի երկերի հայերեն տարբերակների լեզվին, ոճին և տերմինաբանությանը, բայց կատարված են նրանցից առաջ։ Պլատոնի երկերը թարգմանված են 2-րդ խմբի, այսինքն Արիստոտելի և Պորփյուրի աշխատությունից հետո։

Մեր եզրակացությունը բխում է ոչ միայն այստեղ բերված դրական փաստերից։ Բացի շարադրվածից մենք հարկադրված եղանք զննելու մի շարք հնագույն հուշարձաններ՝ սկսած «Գիրք թղթոցից» մինչև Անանիա Շիրակացի։ Կարող ենք նշել, որ ո՛չ «Գիրք թղթոցի» V—VI դարի գրություններում, ո՛չ էլ Եղիշեի, Մ. Խորենացու և Ղ. Փարպեցու գործերում Պլատոնի հայերեն թարգմա-

¹⁹ Անդ, էջ 187։

նության հետքեր չկան: Առաջին նշանները ցույց է տալիս Դավիթ Անհաղթի գիտական ժառանգությունը, որի երկերն, ամենայն հավանականությամբ, թարգմանվել են VI դարի երկրորդ հիսնամյակում, ավելի ճշգրիտ՝ 50—70-ական թվականներին:

Իր երկարատև գործունեության ընթացքում՝ 460-ական թվականներից մինչև VIII դարի երրորդ տասնամյակը, հունարան դպրոցը հայ ընթերցողին թարգմանաբար տվեց այնպիսի կարևոր երկերի մի ամբողջ շարան, որ հին աշխարհում գիտությունների ընդունված դասակարգմանը համապատասխան ստեղծվեց ժամանակակից մակարդակի վրա գտնվող հայերեն հարուստ և բազմաբովանդակ գիտական գրականություն: Հունարան դպրոցը և՛ իր թարգմանական գործերով, և՛ ինքնուրույն երկերով մեծապես նպաստեց աշխարհիկ գիտական մտքի վերելքին և հոգևոր արագացուցչի դեր խաղաց հայ փիլիսոփայական գիտության կազմավորման գործում: Արիստոտելի, Փիլոն Ալեքսանդրացու, Պորփյուրի, արիստոտելյան երկերի Անանուն մեկնիչի, Դավիթ Անհաղթի աշխատությունների հետ մեկտեղ հայ փիլիսոփայական մտքի աշխարհականացման ու գիտական մակարդակի բարձրացման գործում ոչ պակաս կարևոր դեր խաղացին նաև Պլատոնի տրամախոսությունները:

Այժմ, երբ հրապարակի վրա են նոր սկզբնաղբյուրներ և հետազոտություններ, հնարավոր է բացի Պլատոնի երկերի համապատասխան զետեղումից ճշտել և լրացնել Հ. Մանանդյանի կողմից խմբավորված հունարան թարգմանությունների երեք շրջանների ցանկը²⁰ (460-ական թթ. մինչև 6-րդ դ. վերջը)։

I խ ու մ բ

1. Դիոնիսիոս Թրակացու «Արուեստ քերականութեան».
2. «Գիրք պիտոյից» (Աֆթոնիոսի և Նիկողայոս Մյուռուցու, լրացումներն ու վարժությունները Մովսես Խորենացու).
3. Փիլոն Եբրայեցու երկերը (14 գիրք).
4. Իրենեսոս Լուզոնացու՝ ա) «Յույցք առաքելական քարոզութեան», բ) «Ընդդէմ հերձուածոց» երկի 4-րդ և 5-րդ գրքերը.
5. Կեղծ-Կալիսթենեսի «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ»:

II խ ու մ բ

1. Տիմոթեոս Ալեքսանդրացու (կամ Կուզի) «Հակահառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի».
2. Թեոն Ալեքսանդրացու «Յաղագս Հարտասանական կրթութեանց» (հունարեն ընազրի հետ միասին հրատարակեց պրոֆ. Հակոբ Մանանդյանը, Երևվան, 1938).
3. Հերմես Եռամեծի «Առ Ասկղեպիոս Սահմանք» (հրատ.՝ Հ. Մանանդյանի, դուզահեռ ուս. թարգմանությունը՝ Ս. Արևշատյանի, տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 3, Երևան, 1956):
4. Պորփյուր Փյունիկեցու «Ներածութիւն Ստորագութեանցն Արիստոտէլի».

²⁰ Ցանկում մատենագիտական լրիվ տեղեկություններ են տրվում վերջին 40 տարիների ընթացքում հայտնաբերված ու հրապարակված հունարան թարգմանությունների մասին:

5. Արիստոտել Ստադիրացու՝ ա) «Ստորոգութիւնք», բ) «Յաղագս մեկնութեան» («Պերիարմէնիաս»):

6. Անանունի («Համբլիխոսի»)՝ ա) Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի» (լրիվ բնագրի հրատ.՝ Ս. Լալաֆարյանի և Վ. Չալոյանի, զուգահեռ ուս. թարգմանությունը՝ Ս. Արեշատյանի, Երևան, 1961), բ) «Մեկնութիւն Յաղագս մեկնութեան գրոցն Արիստոտէլի» (այս երկու բնագրերի վեներտիկի 1833 թ. հրատարակությունը կատարված է պակասավոր ձևադրից):

III խ ու մ ր

1. Պլատոնի՝ ա) «Տիմէոս», բ) «Եւթիփոտոն», գ) «Սոկրատայ պատասխանի» (կամ «Պաշտպանութիւն Սոկրատայ»), դ) «Օրէնք» (կամ «Օրէնսդրութիւնք»), ե) «Մինովս»:

2. Դավիթ Անհաղթի՝ ա) «Սահմանք իմաստասիրութեան» (քննական բնագիրը և զուգահեռ ուս. թարգմանությունը՝ Ս. Արեշատյանի, Երևան 1960), բ) «Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփիրի», գ) «Մեկնութիւն ի վերլուծականն Արիստոտէլի» (քննական բնագիրը և ուս. թարգմանությունը՝ Ս. Արեշատյանի, Երևան, 1967), դ) «Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի» (մինչև վերջերս վերագրվում էր Էլիասին):

3. Անանունի «Մեկնութիւն Ստորոգութեանց» հատվածք.

4. Նոննոսի «Ժողովարանք պատմութեանց առասպելեացն այնոցիկ, զորս յիշատակեաց Գրիգոր Աստուածարան»:

5. Կեղծ-Արիստոտէլի՝ ա) «Յաղագս աշխարհի», բ) «Յաղագս առաքինութեան»:

6. Զենոն իմաստասերին վերագրվող «Յաղագս բնութեան» (հրատ.՝ Լ. Խաչիկյան, տե՛ս «Գիտական նյութերի ժողովածու», № 2, Երևան, 1949. ուսերեն թարգմ.՝ Ս. Արեշատյանի, տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 3, Երևան, 1956):

7. Եվտիբիոս Կոստանդնուպոլսեցու «Յաղագս զանազանութեան բնութեան և առանձնատրութեան, (բնագիրը խալիբեն թարգմանության հետ միասին վերջերս հրատարակեց հ. Պ. Անանյանը, տես «Armeniaca», Mélanges d'études Arméniennes, Վենետիկ, 1969):²¹

8. Անանունի «Ծարտասան, Յաղագս բնութեան» և «Սահմանք փիլիսոփայականք» (բնագիրը ուս. թարգմանության հետ միասին հրատ.՝ Ս. Արեշատյանի, տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 5, Երևան, 1960):

Վերոհիշյալ թարգմանություններով շի սպառվում հունարան դպրոցի գործունեությունը: Այն շարունակվել է նաև VII—VIII դարերում և եղել է բավա-

²¹ «Բանբեր Մատենադարանի» սույն հատորում պետք է լույս տեսներ մեր կողմից պատրաստված եվտիբիոսի երկի քննական բնագիրը (կազմված Մատենադարանի №№ 500, 4188 ձեռագրերի հիման վրա): Հատորն արդեն հանձնվում էր տպագրության, երբ Վենետիկից ստացվեց «Armeniaca» ժողովածուն, ուր հրատարակված տեսանք եվտիբիոսի նույն երկը հ. Պողոս Անանյանի աշխատասիրությամբ: Շնորհավորում ենք հարգելի բանասերին, որը ճիշտ է լուսարանել այդ ուշագրավ թարգմանական հուշարձանը: Նրա ներածական հոդվածում, սակայն, անհրաժեշտ էր նշել հանդուցյալ հ. Ներսես Ակինյանի անուրանալի վաստակը եվտիբիոսի երկի հայտնաբերման գործում, ինչպես և ն. Ակինյանին պատկանող առաջին խոսքն այդ բնագրի մասին:

կանին արդյունավետ: Իրենց լեզվա-ոճական և տերմինաբանական հատկանիշներով այդ վերջին՝ 4-րդ խումբը, որի ժամանակագրական սահմանները մոտավորապես կարելի է որոշել VII դարի կեսերից մինչև VIII դարի 10-ական թվականների վերջը, սերտորեն կապված է նախորդ հունարան թարգմանությունների հետ: Բնականաբար, սրպես վերջին շրջանի թարգմանություններ, նրանք ունեն ավելի ճոխ բառապաշար և ազատ են խրթին հունարանություններից: Այդ վերջին խումբն ավարտվում է մի շարք կարևորագույն երկերի թարգմանությամբ, որ 712—718 թթ. կատարել է անվանի հայ բերական, երաժիշտ ու փիլիսոփա Ստեփանոս Սյունեցին (Նեմեսիոսի, Գրիգոր Նյուսացու, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու և Գրիգորիոս Արևոպագացու երկերի թարգմանություններ): Յավոր սրտի, բանասերների և փիլիսոփայություն պատմությամբ զբաղվողների կողմից հունարան դպրոցի գործունեության այս եզրափակիչ փուլը անտեսված է:

Ստորև բերում ենք այդ վերջին՝ 4-րդ խմբի առավել աչքի ընկնող թարգմանությունների ցանկը.

1. Գեորգ Պիսիդեսի «Վեցօրեայք».
2. Արատոս Սոլապու «Յաղագս ամսոց և նշանաց» (մինչև վերջերս վերագրվում էր Ա. Շիրակացուն. այդ մասին տե՛ս Հ. Բարթիկյանի հոդվածը «Բանսևո Մատենադարանի», հ. 7. Նոևան, 1964).
3. Սոկրատ Սքոլաստիկոսի «Եկեղեցական պատմութիւն».
4. Նեմեսիոս Եմեսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ».
5. Կյուրեղ Ալեքսանդրացու «Պարապմանց զիրք».
6. Գրիգոր Նյուսացու «Յաղագս մարդոյ կաղմութեան».
7. Կեղծ-Գրիգորիոս Արևոպագացու՝ ա) «Յաղագս երկնայնոյն քահանայապետութեան», բ) «Յաղագս եկեղեցականին քահանայապետութեան», գ) «Յաղագս աստուածայնոցն անուանց», դ) «Յաղագս խորհրդականի աստուածաբանութեանն», ե) Գրիգորիոս Արևոպագացուն վերագրվող «Ընթնակենսագրութունը» և տարրեր նամակները:

Շուրջ 250 տարիների ընթացքում գործած հունարան դպրոցը հարստացրեց հայոց գրական ու գիտական ասպարեզը հին աշխարհի և վաղ բրիտանեություն շրջանի ավելի քան 60 արժեքավոր հուշարձաններով, որոնք էական նշանակություն ունեցան հայ գիտության, հատկապես փիլիսոփայության կաղմավորման ու զարգացման համար: Ի թիվս այլ փիլիսոփայական հուշարձանների, ինչպես պարզվում է այժմ, աշխարհիկ իմաստասիրական մտքի ձևավորման ընթացքում նշանակալից դեր խաղացին նաև Պլատոնի երկերը, որոնց թարգմանությունը հունարան դպրոցի VI դարի կարևորագույն նվաճումներից մեկն է:

С. С. АРЕВШАТЯН

О ВРЕМЕНИ ПЕРЕВОДА ДИАЛОГОВ ПЛАТОНА НА АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК

В статье предпринята попытка решить вопрос о времени перевода диалогов Платона («Тимей», «Евтифрон», «Апология Сократа», «Зако-

ны» и «Минос») на армянский язык, вопрос, не получавший удовлетворительного ответа, несмотря на усилия ряда исследователей.

Автор отвергает распространенное среди филологов мнение, согласно которому эти переводы приписываются видному средневековому ученому Григору Магистросу (990—1058 гг.). Отвергается также необоснованное предположение о том, что они принадлежат к числу древнейших грекофильских переводов V века.

Впервые проводимое сличение армянских текстов Платона с памятниками грекофильской школы V—VI вв. и анализ их философской терминологии показывают, что дошедшие до нас древнеармянские переводы диалогов Платона по всем своим основным и решающим признакам принадлежат к 3-й группе грекофильских переводов. Они выполнены до середины VI века—после перевода сочинений Аристотеля, Порфирия и Анонима (2-я группа, конец V в.) и до трудов Давида Непобедимого (3-я группа, вторая половина VI в.). В 3-й группе грекофильских переводов они являются наиболее ранними, и поэтому имеют ряд черт, которые сближают древнеармянские версии диалогов Платона с переводными памятниками 2-й группы.

В заключение автор приводит дополненный и уточненный перечень продукции переводчиков-грекофилов (с третьей четверти V в. до конца VI в.), отмечая также наличие 4-ой группы переводов (с середины VII в. до 20-х годов VIII в.), оставшейся, как и диалоги Платона, вне поля зрения исследователей, занимавшихся историей грекофильской школы.

S. S. AREVCHATIAN

A PROPOS DE L'EPOQUE DE LA TRADUCTION EN ARMENIEN DES DIALOGUES DE PLATON

Cet article est une tentative de répondre à la question relative à l'époque de la traduction en langue arménienne des dialogues de Platon (Timée, Euthiphron, l'Apologie de Socrate, les Lois, Minos), question qui n'a reçu aucune réponse satisfaisante malgré les efforts de nombreux savants.

L'auteur refute l'opinion, admise parmi les philologues, qui attribue ces traductions à Grégoire Magistre (990—1058), savant éminent du Moyen Age. Il refute également la supposition dénuée de fondement selon laquelle ces traductions sont du nombre des plus anciennes traductions grecophiles du V siècle.

Une collation, la première par ailleurs, des textes arméniens de Platon avec les monuments de l'école grecophile des V-VI siècles et l'analyse de la terminologie philosophique montrent que les anciennes traductions arméniennes des dialogues de Platon, d'après tous les indices essentiels et décisifs, se rapportent au 3-ème groupe des traductions

grécofiles. Elles ont été faites durant la première moitié du VI siècle—après la traduction des oeuvres d'Aristote, de Porphyre et d'Anonyme (2-ème groupe, fin du V siècle) et avant l'apparition des ouvrages de David l'Invincible (3-ème groupe, seconde moitié du VI siècle). Parmi les traductions grécofiles du 3-ème groupe elles sont les premières, c'est pourquoi elles ont un certain nombre de particularités, qui rapprochent les anciennes versions arméniennes des dialogues de Platon des traductions du 2-ème groupe.

En dernier lieu l'auteur donne la liste revue et complétée des traductions grécofiles (du troisième quart du V siècle à la fin du VI siècle) notant également l'existence d'un 4-ème groupe de traductions (de la moitié du VII siècle aux années 20 du VIII siècle) qui, ainsi que les dialogues de Platon est resté en dehors du champ de vision des savants s'occupant de l'histoire de l'école grécofile.